

Šlosar, Dušan

Třetí třída

In: Šlosar, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. 17-21

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121710>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TŘETÍ TŘÍDA

Jak ukazuje V. MACHEK (57), *ě*-ový příznak infinitivního kmene je zřejmě pozůstatek někdejšího prastarého participia *el*-ového (tím bylo například původně praslovanské slovo *gyběľs*). Původní stavová slovesa typu *trpěti* svou produktivitu ztratila. Mnoho se jich přesto udrželo v jazyce dodnes. F. KOPEČNÝ (25) dále ukazuje na denominativní původ dalšího typu — *uměti*, jenž si svou produktivitu, jak bude zřejmé dále, neudržel.

Výraznou skupinu v staročeském materiálu tvoří typ *intranzitivních deadjektiv*, tedy sloves vyjadřujících děj získávání vlastnosti označené fundujícím adjektivem. Na rozdíl od obdobných sloves II. třídy, jež byla na začátku historické doby téměř *in statu nascendi* a rozvinula se ve výraznější typ až později (viz oddíl Druhá třída), patří sem v prvním našem překladu (Wittb) poměrně velký počet sloves. Až na výjimky jsou doložena v podobě prefigované: *vzhirděti*, *ztvirděti*, *oněměti*, *zlačněti*, *otemněti*, *znemocněti*, *ztučněti*, *obvetšěti*. Bez prefixu je doloženo *mdlěti*. Taková slovesa jsou běžná také v staroslověnštině: v PsSin je z nich doloženo: *oněměti*, *obetzšati*, dále jsou zde útvary *razgrǫděti se*, *iscelěti*, *ochrǫměti* (s ojedinělou alternací v kořeni), *sǫstarěti se*, *otęębtěti*, *razbogatěti*, *ożestěti*, *obništati*. Poměrně velký počet sloves tohoto typu doložený v obou verzích, jakož i fakt, že z větší části jde přitom o slovesa různá, svědčí o tom, že tento typ patřil v nejstarší době k velmi produktivním. (Také Gebauer dokládá těchto sloves poměrně hodně, zejména časté jsou odvozeniny od adjektiv na *-ný* a *-vý*.)

Ale další verze napovídají částečnou regresi tohoto typu: v Ben už není doloženo *vzhirděti* a místo slovesa *ztvirděti* je zde novotvar *ztvrđnůti*. Objevují se zde sice dvě nové formace, *osiřeti* a *zkulhavěti*, ale v prvním případě zakončení základu na *-r* nedovoluje zařazení do druhé třídy (viz I. NĚMEC 80) a druhé sloveso, *zkulhavěti*, patří k podskupině odvozené z deverbálních adjektiv na *-vý*, jež se početně rozrůstají během celé his-

torické doby. V Ben nacházíme dále také sloveso *pohrzeti*, odvozené od komparativu. O této částečné regresi mluví též I. NĚMEC v citovaném článku (81). Je sledovatelná i při letném probírání širšího materiálu, který je k dispozici v lexikografických pracích. Tak Gebauerův slovník dokládá veskrze pro 14. století formace *bleděti*, *chuděti*, jež později vyšly z úzu a byly nahrazeny slovesy 2. třídy.

Podle našeho omezeného materiálu se i v dalším období projevuje u sloves typu *oněměti* stagnace: ani Kral, ani Václ nepřinášejí další nové reprezentanty. Teprve novočeská verze má jistý počet nově doložených sloves: *zdivočet*, *zbujnět*, *zmalátnět*, *zmoudřet*, *zřeřavět*, *zešedivět* a *hladovět*.

Poněkud plastičtější obraz vývoje ovšem získáme, hledáme-li zastoupení těchto sloves v starších slovnících. Ukáže se, že z našich sloves pouze *zmoudřeti* a *ošedivěti* (poslední ovšem jen v derivátu *ošedivělý*) jsou doložena už u VELESLAVÍNA (162) kdežto většina ostatních — až na *ztemnět*, *zmalátnět* a *zřeřavět* — až u DOBROVSKÉHO (150). Je víc než zřejmé, že všechna nová slovesa, která vznikla mezi 16. stoletím a naší dobou, jsou odvozeniny od adjektiv vytvořených sufixy *-ný*, *tý* a *-vý* (*-avý*, *-ivý*), jež patří stále k velmi produktivním slovotvorným typům (viz Z. RUSÍNOVÁ—D. ŠLOSAR 115). Výjimky jsou jen nečetné. To je přirozená zásobárna základů pro stále pokračující početní rozmach našeho typu sloves.

Patří tedy deadjektiva typu *oněměti* k derivačním typům, jež byly zřejmě produktivní už v době praslovanské, po 14. století jim však v češtině začal konkurovat progresivně se rozvíjející typ *stárnouti* a jistá část sloves přešla k němu. Od té doby, zejména však po 16. století, se rozvíjejí oba typy. Je mezi nimi poměr v podstatě komplementární distribuce podmíněné hláskové (n-kmeny se netvoří od adjektiv, před jejichž morfologickou charakteristikou stojí konsonanty *l*, *r*, *v*, *n*). Oba typy tvoří nedokonavě protějšky deprefixací. Protože právě konsonanty *n* a *v* jsou součástí důležitých produktivních slovotvorných typů adjektiv, rozvíjí se právě typ *oněměti* v současné době živěji než konkurující typ *stárnouti*. Jen ojediněle, a to pouze v starší době, se tvořila podobná slovesa od komparativů adjektiv. Ale kromě slovesa *pohrzeti* (Ben) další útvary nevznikly.

Ve výrazný typ se nakonec nerozvila desubstantiva typu *otměti* (Wittb). Ve staroslověnské verzi PsSin jich bylo doloženo více (např. *věньчати*, *ськоньчати*). Doklady z Gebauerova slovníku (např. *navoněti*) a z jiných pramenů (*večeřeti* apod.) a jednotlivá slovesa z dalších verzí (*bydlet*, *ovdovět*, *slzet* apod.) svědčí o jisté produktivitě v rané staročeské době, ale ve srovnání s desubstantivními i-kmeny a ova-kmeny jde o počty nevýznamné. Později zřejmě tento typ stagnoval.

Typ *sázěti*, tvořící od dob přehlásky *'a > ě* součást staročeské třetí třídy slovesné, je tvořen především nedokonavými protějšky perfektiv jiných tříd, především třídy čtvrté. Jsou to tedy někdejší ja-kmeny. Na počátku

historické doby, ve verzi Wittb, jich nacházíme poměrně málo: *obracěti se, smrcěti, púščěti, porúčěti, váleti, stříeleti, smýšletí, pokúšěti, házěti, rozrážěti*. Tento počet je značně nižší než zastoupení obdobného typu v PsSin: zde je sekundárních imperfektiv ja-kmenových několikanasobně více, přes 60. Systémově je ovšem tento rozdíl snadno vysvětlitelný: staroslověnština ještě neznala deverbativa ova-kmenová: imperfektivizace se tu dala výhradně formantem *-a-* s variantami, tedy *a/ja/va*, kdežto raná staročeská verze má ova-kmenových imperfektiv velký počet, celkem asi 60 (podrobněji viz v oddílu Šestá třída). V pozdějších verzích se objevuje větší počet sloves typu *sázěti*, představujících sekundární imperfektiva k i-kmenům: Ben obsahuje 38 takových sloves, většinou ovšem starých, jak svědčí mimo jiné neživá alternace *o — á* v kořeni: z těch, která nejsou doložena ve Wittb, např. *smáčěti, kráčěti, napájěti (za-), klaněti, zaháněti*. Až na první z nich jsou všechna doložena už ve staroslověnštině. Dále sem patří například *obláčěti, udíeleti, přičiněti, rozprávěti, zvěšěti, popúzěti*, z nichž není ve staroslověnštině známo pouze poslední. Jsou zde ovšem i útvary průkazně novější, např. *přenášěti (při-, s-, vy-), obcházeťi (od-, při-, pro-, v-, vy-)* a *provázěti*. Tato slovesa vznikla až v historické době; vystřídala starší odvozeniny typu *vynositi* apod., které byly vidově nejednoznačné: mohly být považovány za imperfektivní protějšky sloves jako *vyněsti*, nebo za útvary odvozené prefixací, a tudíž perfektiva k slovesům *nositi* apod. Přitom byla napodobena i stará, jinak už neživá alternace *o — á*. Tato resufixace svědčí o tom, že *ě*-kmenová vidová derivace byla v době historické ještě živá.

Ve verzi Kral početní stav tohoto typu imperfektiv vrcholí (53 slovesy). Avšak z útvarů nedoložených v starších verzích (*odplácěti, poroučěti, skrápěti, pokoušěti se, stavěti* a *házěti*) nemají jen *odplácěti, skrápěti* a *házěti* staroslověnské předky. Nesporně nová je tu odvozenina *vyjízďěti*. Lexikálně chudší verze Václ přináší navíc jen sloveso *zkáletí*, ale to je už staročeské. Ani slovesa, která nacházíme ponejprv v novočeské verzi, nejsou většinou nová: z útvarů *kácet se, oplácet, ztrácet, stáčet, utápět se* a *znesvářet se* nemají staročeské nebo staroslověnské doklady pouze *oplácet* a *znesvářet se*. Celkový počet slov typu *vracet se* v tomto novočeském textu je nižší než v Kral.

Přestože nejstarší verze našeho textu obsahuje sloves tohoto typu poměrně malý počet a výrazněji se tato slovesa projevují až v textech pozdějších (především v Kral), jejich analýza ukazuje, že období největší produktivity tohoto typu derivace leží nesporně už v předhistorické době (po počátku doby historické mu vyvstal konkurent v derivaci ova-kmenové; viz blíže v oddílu Šestá třída). Avšak v době historické nebyla *ě*-kmenová derivace imperfektiv ještě zcela mrtvá, jak svědčí resufixace typu *vynositi* → *vynášěti*, doložená do 15. století.

O tom, že ani v historické době to nebyl typ neproduktivní, svědčí dále stav v některých moravských dialektech, zvláště v jejich tradiční

podobě. Máme zde porůznu doloženy odvozeniny, jež nejsou běžné ani v spisovném jazyce současném, ani v starších stadiích jeho vývoje. V archaických dialektech bez přehlásky 'a > ě jsou to ovšem slovesa a-kmenová. Tak v ostravickém typu lašských nářečí existují např. formace *osvicac'*, *zakrucac'*, *ubespečac'*, *oblapjac'*, *ohlupjac'*, *vymířac'*, *doviřac'* „důvěřovat“, *pobuřac'*, *pokluzac'* „uklízet“ atd. Aspoň některé z nich jsou nesporně novějšího data (viz D. ŠLOSAR 129). V archaických nářečích východomoravských (viz I. MALINA 154) jsou doložena např. tato slovesa: *krúcat*, *odúčat sa*, *napúčat sa*, *mišat*, *uklúzat* atd. Ale i v západnějších dialektech, jež mají provedenu změnu 'a > ě, se s takovými útvary setkáváme, srovnej např. *veškvářet* doložené z nářečí v okolí Znojma (viz R. STAUKOVÁ 159).

Imperfektivní odvozeniny z jiných tříd jsou ojedinělé a nehrají významnější roli. Nadto jsou to jen relikty staršího odvozování: *zabíjěti* (*vy-*, *z-*, *zpro-*), *-lécěti* a *-píjěti*, odvozené od sloves 1. třídy, a *míjěti* (*po-*), *nabízěti* a *ohlížěti se* (*po-*, *s-*, *roz-*) od sloves třídy druhé. Kromě posledního slovesa (doloženého u DOBROVSKÉHO — 150 — také v podobě *vyhlížěti*) se vyskytují po celou historickou dobu, jejich počet se samozřejmě nezvětšuje, naopak sloveso *lécěti* zatím zaniklo. Tyto imperfektivní odvozeniny se nezformovaly v skutečný typ.

Ostatní slovesa 3. třídy tvoří poměrně početnou skupinu, jež má jisté společné rysy, ovšem velmi obecné povahy (imperfektivnost, většinou také intrazitivnost). Také morfologicky jsou jednodušší (typ *trpěti*). Jejich dokonavé protějšky se tvoří povětšinou prefixací. Některá z nich jsou ještě v rané staročeské době zapojena do kmenových opozic svým vztahem k n-kmenům (*-slyšěti* — *-slechnúti*) a ke slovesům 1. třídy (*-sěděti* — *-siesti*). Tato slovesa většinou existovala zřejmě už v době praslovanské: mnoho se jich vyskytuje v staroslověnské verzi žaltáře, některá (asi $\frac{1}{4}$) pak už v češtině nejsou doložena.

Téměř ve všech českých verzích se vyskytují tato slovesa (popř. i jejich prefigované odvozeniny): *spáti*, *křičeti*, *mlčeti*, *zvučeti*, *bděti*, *hleděti*, *seděti*, *viděti*, *styděti se*, *kvílet*, *mněti*, *trpěti*, *hořeti*, *viseti*, *pršeti*, *sršeti*, *slušeti*, *slyšeti*, *letěti*, *mrzeti*, *běžeti*, *ležeti*, *držeti*; řidčeji se ve sledovaných textech vyskytují, ale jistě sem patří slovesa *smrděti*, *veleti*, *želeti*, *lpěti*, *sršeti*, *vrtěti*, *vězeti*. Zaniklo slovesa *nzieti*, doložené jen ve Wittb.

A přece se uvnitř této skupiny zformoval a rozvinul produktivní typ: slovesa z v u k o m a l e b n á. Jeho jádrem bylo patrně prastaré *křičěti*, popřípadě jiná podobná slovesa. V historické době pak k němu přibývají formace další: ve Wittb *skřěčěti*, *zvučeti* a (*o*)*kvílet*, v Ben *škřipěti*, v Kral *ječeti*, ve Václ *hlučeti*, v novočeském překladu pak ještě *řičet*, *hučet*, *dunět*. O produktivitě této skupiny svědčí mimo jiné také množství různých formací tohoto typu v teritoriálních dialektech. Zde jsou systematicky upevněna vztahem k objektivním citoslovcím (*bečet*, *mečet*, *fičet*,

kňučet, vrčet, bučet...). Před kmenotvornou příponou mívají obvykle konektém -č-.

Na počátku historické doby jsou mezi slovesy ě-kmenovými nejpočetnější skupinou slovesa, jež lze z hlediska českého považovat za primární. Jsou to imperfektiva, většinou zároveň intransitiva typu *seděti, trpěti*, zděděná z praslovanštiny. Během historické doby jich nepřibývá, udržují se však v úzu, většinou díky své frekventovanosti.

Naproti tomu imperfektivní deverbativa typu *sázěti*, představující imperfektivní protějšky i-kmenů, vykazují rychlý početní vzestup. Ukazuje se však, že období největší jejich produktivnosti leží v době předhistorické a začátkem doby staročeské už doznívá. Tento typ představují z valné většiny útvary starého data vzniku. Jen několik málo sloves a pak archaické dialekty podávají svědectví o tom, že začátkem historické doby tento typ derivace imperfektiv ještě mrtvý nebyl. Deadjektiva typu *oněměti* byla patrně produktivní už v době praslovanské a produktivitu si udržela i v historické době, i když byla poněkud omezena konkurencí n-kmenů. I v současnosti je to typ aspoň omezeně produktivní. Zato o pozdější neproduktivnosti nepočetných desubstantiv typu *otměti* nelze mít pochybnosti. Konečně malá skupina deinterjekcí typu *hučeti* je bezesporu produktivní. Vyjadřují zvuk nečleněný.